

The article is designed to attract the attention of Ukrainian scholars, primarily philologists, and all those interested in issues of language culture, the problem of loosening of spelling rules spelling creates confusion, particularly in the scientific editor.

Key words: Ukrainian spelling, speech rate, speech culture, rules of spelling, usage, proper name.

УДК 821.161.2 (045)

Анастасія СІБРУК, Тетяна ГУЛЬЧЕНКО

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ – ПЕРШИЙ ЕТАП РЕКОНСТРУКЦІЇ СЕМАНТИКИ СЛОВА

У статті розглянуто питання вивчення етимології окремих груп слів, подано реконструкцію як основний етап дослідження історії слова, проаналізовано шляхи та методи опису внутрішньої форми.

Ключові слова: історико-етимологічний аналіз, реконструкція, первісна форма.

Дослідження словникового складу мови в історико-етимологічному аспекті – одна з *актуальних* проблем історичної лексикології. *Мета* статті полягає у з'ясуванні основних шляхів вивчення етимології окремих слів. Питання історії слів та їхніх етимологічних витоків привертало і нині привертає увагу багатьох лінгвістів. Серед сучасних лінгвістичних дисциплін етимологію виділяють як науку про походження різних мовних елементів, а саме – слів, афіксів і фразеологічних одиниць. Методичне підґрунтя сучасної етимології слов'янських мов порівняно зі спорідненими з нею історико-лінгвістичними дисциплінами, об'єктом вивчення яких є матеріал інших індоєвропейських мов, належить до найбільш розроблених. Теоретичним засадам етимологічних досліджень присвятили свої роботи такі дослідники, як Ж. Ж. Варбот, О. І. Іліаді, О. С. Мельничук, О. Д. Пономарів, О. О. Потебня, В. Г. Скляренко та інші [2; 3; 5; 6; 7; 9].

На нашу думку, шляхи виявлення етимології найбільш влучно сформулював В. І. Абасв: 1) для основних оригінальних слів певної

мови – зіставлення зі словами споріднених мов та діалектів і відстеження їхньої формальної та змістової історії усередині цієї мови; 2) для слів, які є похідними в межах цієї мови (внутрішньомовні деривати) – встановлення їхніх складових частин, кореня, основи та формантів; 3) для запозичень – виявлення джерела запозичення [1, с. 288]. О. І. Іліаді пропонує таку послідовність дій у дослідженні етимології слова: 1. Встановити коло його буквальних відповідників у контактних діалектах у межах однієї мови. 2. Перевірити на предмет наявності аналогічних форм в інших – віддалених – говорах і, нарешті, у говорах сусідніх і віддалених слов'янських мов. 3. Вийти за межі слов'янського з метою пошуку етимологічно тотожних основ в інших індоєвропейських мовах [3, с. 159].

Важливий етап етимології пов'язаний із *реконструкцією* лексики. Ф. де Сосюр зазначає, що реконструкція можлива лише шляхом порівняння: „Реконструкція – це необхідний інструмент, за допомогою якого з відносною легкістю встановлюється безліч загальних фактів синхронічного та діахронічного порядку” [10, с. 221]. Реконструкція та етимологізація лексичного фонду, як відомо, значною мірою ускладнені за рахунок злиття кількох індоєвропейських гнізд в одне на пізніх етапах праслов'янської мови. Реконструкція використовує всі резерви – від внутрішніх до зовнішніх, від сучасних фактів мови до давньописемних.

Основним завданням реконструкції є виявлення *первісної форми*. За словами О. І. Іліаді, відновлення найдавнішого комплексу ознак, що мотивують значення, можливе лише в разі максимально чіткого уявлення про первісну форму слова, коли однозначно визначені межі кореня як носія лексичної семантики і формантної частини, які, у свою чергу, ототожнюються генетично й семантично з відповідними утвореннями інших мов. Для цього необхідне ретельне дослідження складників глибинної структури лексем, які вийшли з ужитку в процесі словотворення. Визначення семантичних джерел слів певної мови, – підкреслює автор, – лише одна зі сторін результату етимологічного дослідження, покликаного не тільки розкрити семантичну першооснову, а й відтворити реліктовий характер слів [3, с. 6].

Для того, щоб відтворити історію слова, необхідно дослідити його *внутрішню форму*. Питання про внутрішню форму розглянуте

в багатьох лінгвістичних розвідках. Це поняття досліджено в роботах О. О. Потебні, який називає такі особливості цього явища: внутрішня форма розглядається як етимологічне значення слова; внутрішня форма слова є відношенням змісту думки до свідомості; вона показує, як уявляється людині її власна думка; внутрішня форма слова є центром образу, одна з його ознак, що переважає всю решту ознак; внутрішню форму треба розглядати не як образ предмета, а як образ образу, тобто уявлення. Дослідник писав, що „внутрішня форма слова, вимовленого мовцем, спрямовує думку слухача, але вона тільки активізує думку, дає тільки спосіб розвитку в ньому значень, не визначаючи меж розуміння ним слова” [7, с. 140].

Можна зробити висновок, що аналіз внутрішньої форми слова не завжди допомагає визначити його значення, а аналіз значення – внутрішню форму слова. Внутрішня форма – системна характеристика слова або словосполучення, що грає роль „перекидного містка” від звукової оболонки до значення. Усі особливості внутрішньої форми конкретної мови можна виявити через зіставлення її з внутрішньою формою інших мов. При цьому чим з більшою кількістю різних неспоріднених мов зіставляється розглядана мова, тим рельєфніше та глибше виявляється її внутрішня форма.

Розглянемо етимологію окремих слів, які належать до лексико-семантичного поля „назви прикрас” (на матеріалі пам’яток XI–XIV ст.). Реконструювання первинної форми цих слів та встановлення їх внутрішньої форми дозволили виявити окремі закономірності стосовно походження частини лексем. Зокрема, було з’ясовано, що в основі внутрішньої форми окремих іменників лежить позначення способу виробництва прикрас (*коузнь, пленица, разнизано, чепь, чепьцька (чепьцька), чепочька, крашени~, итварь, красота*). Перелічені слова походять від індоєвропейських та праслов’янських коренів із такими первинними значеннями, як „звивати”, „кувати”, „плести”, „рознизувати”, „в’язати”, „чіпляти”, „створювати”. В окрему групу варто об’єднати слова, які утворені на основі подібності за формою, твердістю або кольором до певних предметів (*верижца, жиковина, обедь, ободь, кольце, кьлтъкъ, камінь, золото, изорь, изорочь, изорочи~*). Первісно ці слова вжиті з такими значеннями, як „мотузка”, „форма, яка нагадує жука”,

„обід”, „кільце”, „такий, що коле”, „скеля”, „щось тверде, як панцир черепахи”, „жовтий” та „блищати”. Група іменників, які зафіксовані в пам’ятках XI–XIV ст. на позначення частин тіла („шия”, „рука”, „горло”, „палець”), мотивує найменування прикрас: *гривьна*, *монисто*, *манисто*, *обречь*, *ожерели*~, *огърли*~ (*огръли*~), *пърстънь* (*пръстънь*, *перстень*). В основі внутрішньої форми більшості назв дорогоцінного, напівдорогоцінного каміння та прикрас органічного походження лежить позначення кольору: *амѣфустонъ* – „червоно-фіолетовий”, *лигоурионъ* – „жовто-коричневий”, *мраморъ* – „білий”, *онухионъ* – „колір нігтя”, *хрисолифъ* – „золотий”. В основі деяких слів лежать найменування топонімічної назви: *жемчугъ* – „давня назва річки Сир-Дар’ї”, *магнитъ* – „камінь з гори Магnezії”, *сардионъ* – „камінь із Сард (у Лідії)” та ін.

Важливим для нашого дослідження є питання про походження іменників. Лексичний склад мови, відображеної в східнослов’янських писемних пам’ятках XI–XIV ст., сформовано протягом кількох історичних епох. Її функціонування позначали контакти із сусідніми мовами та діалектами, унаслідок чого вона увібрала в себе відповідні іншомовні елементи. О. Б. Ткаченко зауважив, що „міжмовні контакти призводять не тільки до запозичення матеріальних особливостей, а й до того, що через семантичний вплив мов утворюються багаточисельні та різноманітні запозичення (кальки) на різних рівнях мовної структури” [11, с. 6]. Проте, перш ніж шукати шляхи запозичення досліджуваного слова, варто дослідити всі можливості пояснення цього слова як давнього утворення. Більшість ядерних компонентів лексико-семантичного поля „назви прикрас” має слов’янські витоки. Це слова індоєвропейського (*злато*, *манисто*, *чепь*), праслов’янського (*гривьна*, *доброта*), давньоруського (*систигъ*) походження. В окрему групу варто виділити старослов’янізми (*притъкъ*, *пленица*, *трѣсна*), які в розглянутих пам’ятках є рідковживаними.

Збагачення словникового складу давньоруської мови було пов’язане з прогресом давньоруського суспільства. Вважаємо за необхідне відзначити, що більшість лексем, які належать до периферії лексико-семантичного поля „назви прикрас”, є запозиченнями з різних мов, що має конкретні історичні

передумови. Серед назв прикрас у пам'ятках досліджуваного періоду зафіксовано чимало лексичних варіантів, які потрапили в мову під час перекладу. Переважно це кальки з грецької мови (*петаль* – гр. *πεταλου*): грецизми складають найбільшу групу серед неслов'янських запозичень. Етимологізування запозичень передбачає визначення не тільки джерел, а й шляхів проникнення того чи іншого слова в українську мову. Вплив Візантії та її культури на племена й народи, що населяли територію Київської Русі, істотно позначився на розвитку тогочасної мови. Упродовж першої половини IX ст. руси енергійно заявляють про себе світові. У 839 р. їхнє посольство з'явилося в Константинополі, з метою встановлення дипломатичних зв'язків між візантійським двором і Києвом. Укладення мирних договорів з Візантією стало актом великої історичної ваги, що утверджував Київську Русь як рівноправного економічного партнера імперії. Відомий український історик І. П. Крип'якевич, аналізуючи витoki цих зв'язків, пише, що унаслідок одруження Володимира з грецькою царівною і поширення християнства зв'язки України з Візантією стали дуже близькими. При княжому дворі здобули вплив греки, що приїхали з двором царівни; вони були дорадниками князя і допомагали йому наблизити устрій держави до візантійських зразків [4, с. 52]. Торгівельні зв'язки Русі з Візантією базувалися переважно на обміні товарів. Із Візантії везли багатий одяг, прикраси, дорогі предмети побуту, які охоче купувала давньоруська знать. О. Пономарів виділяє в українській мові такі групи слів грецького походження: а) слова, запозичені з грецької мови, що зазнали порівняно невеликої морфологічної адаптації в українській мові; б) слова, що зазнали значної фонетико-морфологічної видозміни” [6, с. 9-10]. 3-поміж іменників XI–XIV ст. на позначення прикрас виокремлено такі грецизми, як *адаманть*, *акинфъ* (*уакинфъ*), *варилионъ*, *измарагдъ*, *исмарагдъ*, *мраморъ*, *мороморъ*, *мироморъ*, *сапфиръ* (*сапъфиръ*), *топази* та ін. Численну групу запозиченої лексики утворюють тюркізми. Сусідство двох світів – кочових народів та східних слов'ян – залишило слід у мові й традиціях кожного з них. У середині XI ст. тюрки стали безпосередніми південними сусідами Русі. До нашого дослідження увійшли такі тюркізми, як *серьга* та *исер#зь*.

Таким чином, виявлення історії певного слова передбачає реконструювання його первинної форми та відстеження змін у діяхронії, що визначає доцільність застосування порівняльно-історичного методу. Визначальним для дослідження мовних фактів в історичному плані є семантичний аспект. Під час опису лексичного значення варто зосереджувати увагу на таких важливих питаннях, як синтагматичний зв'язок лексем, семантика словосполучень, значення та відтінок, лексико-семантичні варіанти. Загалом семантичні дослідження на зрізі XI–XIV ст. пов'язані з певними труднощами не тільки лінгвального (розвинута варіантність), а й екстралінгвального (архаїзація певних артефактів) характеру. Аналіз запозиченої лексики дозволяє говорити про багатство словникового складу тогочасної літературної мови, яка використовувала запозичення для потреб спілкування, зокрема – опису елементів побуту, вбрання та прикрас вищих верств населення доби Київської Русі. Деякі з цих слів уживані в сучасних слов'янських мовах, інші стали надбанням історії, належать нині до застарілої лексики. Отже, питання походження досліджуваних лексем є важливим для нашої роботи. Під час дослідження історії назв прикрас у східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIV ст. виявлено певні закономірності історичних витоків окремих іменників. Наприклад, лексеми із значеннями „дорогоцінне каміння” та „напівдорогоцінне каміння” є переважно запозиченнями з грецької мови, збірні іменники та іменники з загальним значенням „прикраса” мають праслов'янське та індоєвропейське коріння, назви власне прикрас є слов'янськими утвореннями, хоча серед них наявні також тюркізми, германізми, латинізми та запозичення з інших мов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абаев В. И. Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков / В. И. Абаев, Б. В. Горнунг и др. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – 324 с.
2. Варбот Ж. Ж. Праславянская морфология, словообразование и этимология / Жанна Жановна Варбот. – М. : Наука, 1984. – 255 с.

2. Илиади А. И. Основы славянской этимологии / Александр Иванович Илиади. – К. : Довіра, 2005. – 270 с.

3. Крип'якевич І. П. Історія України / Іван Петрович Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 519 с. – (Пам'ятки іст. думки України).

4. Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках. Краткая характеристика общих закономерностей / Александр Савич Мельничук. – К., 1958. – 64 с.

5. Пономарів О. Лексика грецького походження в українській мові / Олександр Пономарів. – К. : Просвіта, 2005. – 128 с.

6. Потєбня А. А. Мысль и язык / Александр Апанасович Потєбня. – Харьков, 1926. – 207 с.

7. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка / Александр Григорьевич Преображенский. – М., 1958. – 1284 с.

8. Скляренко В. Г. Русь і варяги : історико-етимологічне дослідження / Віталій Григорович Скляренко. – К. : Довіра, 2006. – 119 с.

9. Соссюр Ф. де Курс загальної лінгвістики / Фердінанд де Соссюр. – К. : Основи, 1998 – С. 266–278.

10. Ткаченко О. Б. Запозичені слова / О. Б. Ткаченко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енци. ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 194.

А. СИБРУК, Т. ГУЛЬЧЕНКО

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ – ПЕРВЫЙ ЭТАП РЕКОНСТРУКЦИИ СЕМАНТИКИ СЛОВА

В статье рассмотрен вопрос изучения этимологии отдельных групп слов, подана реконструкция как основной этап исследования истории слова, проанализированы пути и методы описания внутренней формы.

Ключевые слова: историко-этимологический анализ, реконструкция, внутренняя форма.

А. SIBRUK, T. GULCHENKO

ETYMOLOGIC ANALYSIS IS THE FIRST STAGE OF RECONSTRUCTION OF WORDS SEMANTIC

In the article we describe the question of etymology of separate words. There were analyzed a reconstruction as basic stage of words history, ways and methods of description of internal form.

Keywords: historic and etymology analysis, reconstruction, primitive.